

МІЖ «СЛОВ'ЯНСЬКИМ СВІТОМ» ТА «ДИКОЮ АЗІЄЮ»: МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА В РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ XIX ст.

В українській історичній думці Галичини XIX ст. генеза ставлення до Московської держави та її ролі в «руській» національній історії – складний, суперечливий, довготривалий та багатоетапний процес. Російський чинник став основоположним у розмежуванні двох провідних течій у суспільно-політичному та науково-інтелектуальному житті західноукраїнських земель другої половини XIX ст. Дискусії з приводу приналежності російської державності до руської національно-історичної традиції стали історичною легітимізацією національно-політичної боротьби між двома провідними течіями в тогочасному українському національному русі Східної Галичини. Історична думка стала одним із найважливіших «фронтів» цієї боротьби; на істориків покладалося завдання інтелектуально обґрунтувати відповідні національно-політичні спрямування. Дискусійне поле в цих полеміка далеко виходило за межі національного дискурсу, адже тут вирішувалось питання не лише про те, яким буде змістове наповнення етнонімів *Русь*, *руський*. В цих дискусіях значною мірою також йшлося про цивілізаційну ідентифікацію «свого» (тобто руського) національно-культурного життєпростору. В русофільській версії національної історії Московія/Росія однозначно включалися до «Руського світу» як частини «Слов'янського світу». Звідси російський життєпростір однозначно трактується частиною православно-слов'янської цивілізації. В українофільській версії

національної історії Московія/Росія трактувалася частиною «чужого» цивілізаційного простору – «дикій Азії», в той час як руські (українські) землі вважалися органічною частиною європейської цивілізації. Звідси русько-московські конфлікти домірної епохи розглядалися в історичній думці Галичини не лише як міжнаціональні чи міждержавні, а навіть як вияв своєрідного «конфлікту цивілізацій».

Тому можна стверджувати, що вивчення рецепції Московії/Росії в українській історичній думці є давно назрілою і актуальною науковою проблемою, і наша стаття є спробою окреслити основні інтерпретаційні схеми в науково-історичній спадщині галицьких інтелектуалів ХІХ ст. Дискусії з приводу приналежності Московії/Росії і українській історичній думці Галичини ХІХ ст. є малодослідженою темою, адже їй не присвячено жодної наукової праці. Лише окремі дотичні моменти вивчалися українськими істориками. Так, Г. Гербільський вивчав погляди І. Могильницького та членів гуртка «Руська трійця» на роль російського чинника в національній історії¹. О. Киричук з'ясовувала ставлення до російської історичної традиції істориків з числа членів Ставропігійського інституту². О. Серета вивчав ставлення раннях народовців до російської історичної традиції³. Основою джерельної бази запропонованої дослідницької статті є історичні тексти науково-популярного характеру, у яких розглядається тематика генези Московської/Російської держави та її відношення до руської історичної традиції. Зауважимо, що більшість з цих історіографічних джерел були кращими тогочасними історичними синтезами й виконували на західноукраїнських землях роль підручників з національної історії. До таких належали, зокрема, тритомна «Народна історія Русі» русофіла Богдана Дідицького та «Ілюстрована історія Русі» українофіла Олександра Барвінського. Цей факт увиразнює вагомість аналізованих історіографічних джерел у тогочасній соціокультурній ситуації.

Перші історичні студії в українській історичній думці Галичини здебільшого не акцентували уваги на ролі Московії/Росії в руській національній історії. На той час (перша половина ХІХ ст.) найбільш актуальним завданням перед істориками по-

ставало розмежування руського і польського історичного процесів, а визначення північно-східних меж руського життєпростору не видавалося суттєвим. Цей факт, а також доволі низький рівень знань про історичні, етнічні та географічні реалії східнослов'янського простору спричинили доволі загальні, двозначні та суперечливі висловлювання стосовно (не)причетності ранніх етапів російського державотворення до руської національної та історичної традиції. Так, у 20-х рр. XIX ст. провідник Перемишльського гуртка І. Могильницький в історичному нарисі «Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ « розрізняв *Північну Русь* та *Південну Русь* (Малу Русь)⁴. Але в іншому місці своєї праці він писав, що «московитянин не багато відрізняється від русинів»⁵. У цьому відношенні історичні погляди та національна ідентичність І. Могильницького були вкрай нечіткими й розмитими, тому не маємо достатньо підстав однозначно поінтерпретувати його як прихильника українофільської чи русофільської моделі національного минулого.

Члени гуртка «Руська трійця» (І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Шашкевич) також уже розрізняли поняття *руський*, *малоруський* та *великоруський*, *російський*⁶. Під руською історією вони розуміли історичний процес саме на південноруських (тобто сучасних українських) землях і не включали до нього події російської історії. Територіально поняття *Русь* вони радше ототожнювали із сучасними українськими землями, без включення сюди російських земель. Однак їхні історичні та національні погляди теж були ще доволі нечіткими. У працях членів гуртка ми ще не знаходимо чітко сформульованої думки про те, що історія Північної та Південної Русі є цілком відмінними та взаємовиключними процесами, як це прочитуємо в українофілів пізнішого часу. Нечіткість та розпливчастість висловлювань з цього приводу допускала багатозначні інтерпретації їх національно-історичних поглядів. Зрештою, у першій половині XIX ст. проблема ставлення до Росії, точного окреслення північно-східних меж руського етнонаціонального простору й чіткої схематизації руської історії ще не поставала найбільш актуальною.

У першій половині та середині XIX ст. більшість істориків Східної Галичини належало до середовища так званих старо-

русинів. Для цього середовища характерна була відсутність чіткої відповіді на питання про (не)причетність Росії до руської національної та історичної традиції. Через низький рівень розвитку у той час наукових знань та освіти галицькі інтелектуали були недостатньо зорієнтовані в геополітичних, історичних, географічних, етнокультурних реаліях Російської імперії, що особливо проявилось у трактуванні російської історії. Про поверховість їхніх знань свідчить хоча б такий факт, що східну етнографічну межу руського етнонаціонального простору вони прив'язували до різних географічних об'єктів – Дніпра, Уралу, Амуру. Отже, старорусинські інтерпретації проблеми культурно-етнографічних та історичних відмінностей складових панрусського простору – Великої та Малої Русі — були невизначеними, непослідовними та суперечливими. Як правило, спектр висловлювань цих вчених-істориків давав змогу вважати їх прихильником як цілковитої етнокультурної тотожності й історичної спорідненості малоросів із великоросами, так і їх окремішності. Варто погодитись із тими дослідниками, які твердять про змінність, очевидну аморфність та багатозначність національно-світоглядних переконань тогочасних інтелектуалів⁷. Так, О. Киричук констатує відсутність у них єдиної чіткої формули та розмитість уявлень щодо значення терміна *руський*, що дозволяло вкладати у його зміст змінювані, а деколи і взаємосуперечливі національні ідентичності⁸. Це засвідчує відсутність єдиних, загальноприйнятих, чітко вироблених й науково обґрунтованих уявлень та переконань про свою національну ідентичність й причетність до неї російського чинника. «Руськість» у будь-якому значенні передбачала відмежування від «польщизни» й асоціювалась із східнослов'янською людністю та православним обрядом без чіткого бачення ролі російського чинника в національній історії. І.-П. Химка переконливо пише про те, що старорусини спромоглися на негативну дефініцію русинства (заперечення колонізму), а не позитивну⁹. А пошук позитивної дефініції русинства в даній соціокультурній ситуації означав насамперед відповідь на питання: чи мають галицькі русини спільну історію із росіянами? Отже, історики з середовища старорусинів не запропонували чіткого бачення при-

четності Росії до «своєї» (руської) національної та історичної традиції.

Принципове розмежування у ставленні до російського чинника в галицько-українській історичній думці помітне аж у 1860-х рр. Саме на підставі включення чи виключення російського елементу до складу руської ідентичності історики поділились на дві течії — русофілів та українофілів. Більшість інтелектуалів старорусинського середовища у цей час еволюціонували в цей час до русофільської ідентичності. Остання передбачала таку модель історичних уявлень, згідно з якою російський державотворчий процес повністю включається до руської національної та історичної традиції. За твердженням О. Середи, старше покоління руської інтелігенції в Галичині підпорядкувало проросійські настрої меті позбутися комплексу неповноцінності перед «історичною», тобто державною, польською нацією. Російський чинник при цьому використовувався як противага польському. При цьому руська, («общеруська», панруська) ідентичність русофілів, не ототожнювалася ними із власне російською (великоруською). Під поняттям руський, «*общеруський*» галицькі русофіли розуміли увесь східнослов'янський панрусський простір і при цьому усвідомлювали етнокультурну, мовну та історичну самотність Великої і Малої Русі. Отже, «малоруськість» для них, як і «великоруськість», була формою регіональної ідентичності, а «общерусизм» — загальнонаціональної свідомості. Русофіли усвідомлювали деякі відмінності історичної традиції між малоросами і великоросами, однак не надавали їм істотного значення.

За нашими спостереженнями, для історичної свідомості русофілів характерна своєрідна ієрархія, у якій можна виділити декілька рівнів ідентифікації: регіональний («галицько-руська» історія); мегарегіональний («південноруська» або «малоруська» історія); загальнонаціональний («общеруська» історія); цивілізаційний («всеслов'янська» історія). Два останні рівні історичної свідомості («общеруська» і «всеслов'янська») передбачали включення Московської держави до змісту руської історичної традиції. У своїй дослідницькій та публіцистичній діяльності історики-русофіли тематично зосереджувались переважно на

першому (регіональному) рівні, однак в узагальнюючих монографіях вони все-таки включали російський державотворчий процес до «своєї» історичної традиції. У текстах русофільських істориків ключовим концептом виступає «Руський світ» як етнічно-культурна й духовно-релігійна цілісність. Територіальним наповненням змісту цього концепту були як «південноруські» (сучасні українські) так і «північноруські» (російські) землі з їхньою історичною традицією.

Для істориків-русофілів сама думка про етнічну, культурну чи політичну чужорідність північно-східних князівств стосовно решти земель Руської держави була недопустимою. Правда, русофіли визнавали етноплемінну «різномірність стихій», із яких сформувалася давньоруська держава на початковому етапі свого існування. Уже з часів прийняття християнства вони розглядали Русь, включно із її обширними північно-східними окраїнами, як етнічну, політичну, культурну й духовну цілісність. Думок про будь-яку окремішність названих територій вони не допускали, населення цих князівств позначали етнонімом *русини*. Для підкреслення «руськості» цих земель вони використовували етнотопоніми *Північно-Східна Русь*, *Суздальська Русь*, *Володимиро-Суздальська Русь*. Зрідка у текстах своїх дослідницьких праць вони використовували топоніми *Залісся*, *Суздальщина*, *Володимиро-Суздальщина*. Було б перебільшенням твердити, що русофільські історики подали чітке концептуалізоване окреслення місця і ролі Володимиро-Суздальщини в давньоруській історії. Адже вони наповнювали свої тексти переважно загальними фразами, що відповідали скоріше публіцистичному, ніж науковому стилю історіописання; їхні положення не були аргументовані науковими доказами. Вчені-русофіли вели здебільшого мову про тотожність Володимиро-Суздальщини із всією Руссю як факт незаперечний, такий, що не потребує доказів.

Політичні опоненти русофілів — українофіли-народовці — спрямовували основну увагу на історію козацтва, і цим самим зорієнтовували свою історичну свідомість на історичний процес здебільшого Наддніпрянської України. Зосередження історичних уподобань ранніх народовців на козацькій тематиці й

козацькій епосі автоматично виводило події власне російської історії за межі національної історичної традиції. Це був важливий крок на шляху до повного відмежування російського компонента від руської (української) ідентичності – тобто це було своєрідне «відросійщення» (І. Чорновол).

Якщо в історичних текстах раних українофілів (гурток «Руська трійця») ми ще не простежуємо чіткої і однозначної думки про окремішність руської історії від російської, то у працях пізніх народовців, зокрема С. Качали та О. Барвінського, уже виразно простежуємо тезу про етнонаціональну окремішність русинів-малоросів і росіян-великоросів й наявність в них цілком відмінного історичного досвіду. Історики-народовці стверджували, що Московщина-Росія – це цілком відмінний від Русі етнонаціональний та культурно-цивілізаційний простір, у суспільно-політичному та культурному житті якого незмінно домінують тюрксько-азіатські начала. Звідси, за концепцією О. Барвінського, Володимиро-Суздальська й Московська держави становлять цілком самостійний московсько-російський історичний процес, який у ніякому випадку не можна ототожнювати із руською історією. Всі відомі в історії факти контактів Московщини чи Росії з руськими землями вчений-українофіл трактував як вияви московсько-російської експансії на Русь. Цим самим О. Барвінський остаточно розв'язав у галицькій науково-історичній думці проблему «відросійщення» – цілком розмежував руську та московсько-російську історії як два самостійні процеси двох окремих народів, що належать до двох різних цивілізацій.

Окреслені нами концептуальні розбіжності в історичних поглядах та національній ідентичності русофільських та українофільських істориків простежуються в інтерпретації усіх етапів руської національної історії домодерної епохи. Так, незважаючи на деякі розбіжності у поглядах, історики-русофіли беззастережно визнавали приналежність Володимиро-Суздальщини до «Руського світу», не згадуючи про угро-фінські корені місцевого населення. Державно-політичне усамостійнення цього князівства вони вважали закономірним наслідком політичної дезінтеграції Руської держави й етнічно-сепаратистських перед-

умов у цьому процесі не вбачали. Володимиро-Суздальщина, як і Галичина, поставала для них династичним спадкоємцем, носієм державно-політичної, культурно-історичної та духовно-релігійної традиції Київської Русі.

Д. Зубрицький засновником Володимиро-Суздальського «великокняжіння» називав князя Андрія Боголюбського. «Князь Андрій Боголюбський, – зазначав учений, – унаслідував по батьку своєму В. князю Георгію обширні Суздальсько-Володимирські області, заснував там окреме Північно-Руське великокняжіння, призначене бути в майбутньому часі осередком нової системи Руських князівств, центром **одної і тільки одної** [виділення наше – *І.К.*] великої Русі»¹⁰. Характеризуючи цього правителя, Д. Зубрицький схвально відгукнувся про зусилля князя «підвищити свою могутність, завести в своїх землях благоустрій, возвеличити свої міста Суздаль, Володимир Клязьменський і Ростов, зводити і прикрашати свої храми». Водночас історик не уникав негативних характеристик князя, котрий «ненавидів велике князівство Київське, завидував славі і пишноті древнього столичного міста. Він чекав тільки випадку знищити західне великокняжіння й принизити древню столицю»¹¹. Вчений-русофіл беззастережно визнавав приналежність Володимиро-Суздальщини до «русського світу», не згадуючи про угрофінські корені місцевого населення. Державно-політичне усамотійнення цього князівства історик вважав закономірним наслідком політичної дезінтеграції Руської держави й етнічно-сепаратистських передумов у цьому процесі не вбачав. Володимиро-Суздальщина, як і Галичина, поставала для нього династичним спадкоємцем, носієм державно-політичної, культурно-історичної та духовно-релігійної традиції Київської Русі.

Символічною подією для Д. Зубрицького було здобуття галицького престолу «блюстителем порядку на Русі» новгородським князем Мстиславом Удатним, героїзований образ якого викликав у нього захоплення. Прихід «міцної допомоги від півночі Русі, з далекого Новгороду» в Галичину з метою «вигнати поселившися там іноплеменників» мав для русофілів неабияке значення, адже у XIX ст. вони також очікували на російську допомогу «з півночі» для звільнення від «інопле-

мінників». Д. Зубрицький з приводу прибуття в Галичину Мстислава Удатного патетично зазначав: «Визначено було долею пригніченої чужоземним ігом Галичині очікувати порятунку від далекої півночі, від Фінської затоки, від берегів Ільменя і Волхова!»¹².

Б. Дідицький, наприклад, характеризував Залісся як цілком пустинну територію, заселення якої почав князь Юрій Довгорукій вихідцями з південної Русі¹³. Звідси Північно-Східна Русь та Південна Русь були для Б. Дідицького одноплемінними. Про існування фінно-угорських племен на території Залісся він не згадував. Цей вчений відзначав, що Володимиро-Суздальщина відрізнялась від решти Русі основоположними засадами політико-адміністративного устрою: «Андрій Боголюбський дуже добре розумів, на чому стоїть сила держави: він перший із князів не роздавав уділів ні братам, ні братанцям, но володів сам єдиноподданством»¹⁴. Історик відзначав також відмінності психоментальної поведінки та політичної культури «північно-руських» князів, «котрі всі відзначалися тим, що були дуже міцного духу, при цьому в ділах своїх обережні, в житті ощадні, а в досягненні своїх цілей тверді і постійні»¹⁵. Він із симпатією поставився до представників північно-східної династії Мономаховичів – Юрія Довгорукого, Андрія Боголюбського, Всеволода Юрійовича. Активність політичної й військової діяльності Андрія Боголюбського історик ілюстрував за допомогою нейтральної лексики – «здобуття», «утвердження», «розширення», «володіння». Ось як описував він здобуття й пограбування Києва у 1169 р.: «Київ він [Андрій Боголюбський – *І.К.*] взяв приступом; Новгород же, хоч стійко опирався, но приневолений був також признати над собою владу Боголюбського»¹⁶. Про детальні подробиці й наслідки цього «приступу» автор в даному випадку промовчав, хоча в інших місцях подібні, навіть менші за масштабами події викликали у нього неабиякі емоційні співпереживання чи обурення. Як бачимо, осудливе ставлення Дідицького-історика до міжкнязівської ворожнечі не стосувалось його симпатиків-князів, які символізували державну єдність Русі.

Серед причин беззастережної симпатії Б. Дідицького до по-статі галицького князя Лева Даниловича був, зокрема, і такий

факт, як одруження князівського сина Юрія із дочкою Великого князя Московсько-Суздальського «задля скріплення братерського родства з північною Руссю». Водночас русофіли не оминули таких фактів, як висвячення митрополита Петра та створення окремої Галицької митрополії. Митрополит-західнорусин, на думку русофілів, символізував духовно-релігійну єдність Галицько-Волинської та Суздальсько-Московської земель, їх приналежність до спільного духовного простору – «святої Русі». Б. Дідицький без ентузіазму поставився до ідеї створення окремої Галицької митрополії, адже на практиці вона означала б поділ Руської церкви. Невдалі спроби князя-короля Юрія зреалізувати цю ідею історик пояснював тим, що цей «замисл» «не сподобився благословення від Бога»¹⁷. Отже, русофіли не сприйняли ідеї поділу Київської митрополії на Великооруську та Малоруську.

Попри зосередження галицькими науковцями головної уваги на державі Романовичів, історія Володимиро-Суздальщини продовжувала залишатись у полі зору їхнього дослідницького інтересу. Вчені-русофіли настоювали на своїй основоположній тезі, що після татарського погрому обидві держави, – Галицько-Волинська та Володимиро-Суздальська, – незважаючи на політичну відчуженість, становили частини цілісного етнонаціонального, культурного й духовно-релігійного простору, тобто «єдиної Русі». Шлюб Юрія Львовича із дочкою Суздальсько-Московського князя, на їхнє переконання, слугував найкращим доказом «одноплемінності» й династичної спорідненості обох ліній Мономаховичів у двох державах. Своє твердження про «руський» характер Володимиро-Суздальщини історики-русофіли не підкріпили належною фактичною аргументацією. Управління у цих землях династії Мономаховичів й приналежність краю до Київської митрополії було, на їх думку, цілком достатнім й неспростовним доказом «руськості» Володимиро-Суздальщини. Етнічних, культурних, соціально-економічних чи навіть державотворчих процесів у регіоні вони не брали до уваги. Загалом же Володимиро-Суздальщину сприймали як повноправного спадкоємця давньоруської державно-політичної спадщини, «законного» носія почесного статусу і титулу руського Великого князівства.

Якщо такі представники русофільської історичної думки, як Д. Зубрицький та І. Шараневич, обмежились спорадичними згадками історії Володимиро-Суздальщини, які не дають нам сьогодні змоги системно реконструювати їх бачення історії цього краю, то Б. Дідицький запропонував таку систему, хоча і схематичну. Продовжувачем державотворчих зусиль Юрія Довгорукого, Андрія Боголюбського та Всеволода Юрійовича він вважав поборника «західних ворогів» Олександра Невського, який «діяльно сторожив границі Русі від вражого Заходу»¹⁸. Б. Дідицький уважно простежував процес здобуття Москвою статусу центру Суздальського краю. У цьому процесі він знаходив дуже вагомий факт «єдинства» Русі: виходець з Галицько-Волинської держави митрополит Петро Ратненський, осівши у Москві, надав їй статусу «першопрестольного» міста, «серця і духовного ядра святої Русі». Саме цим митрополит спричинився до здобуття Московським князівством політичного лідерства у Суздальському краї. Подібно до Д. Зубрицького, Б. Дідицький трактував політичне лідерство Москви як результат «Божественного вибору»: «Милосердний Бог серед цих безладів та лих вибрав потомство Олександра Невського для заведення в великій Русі єдинокоролівства і порядку, і столицею всієї тодішньої Русі в справах святої Віри руської Бог указав бути – Москві»¹⁹.

Зміна політичних реалій в другій половині XIII–XIV ст. позначилася і на топографічно-політонімічній термінології історичних праць русофілів. Володимиро-Суздальщина із середини XIII ст. все частіше позначається як *Москово-Суздальщина*, а з XIV ст. – *Москва*, *Московицина*, *Московське князівство* (держави). Названі вище автори, переконані в «руському» характері цього регіону, найчастіше вживають назви *Московсько-Суздальська Русь*, *Московська Русь*. Дещо по-іншому тлумачив це питання Б. Дідицький. На його думку, назви *Мала Русь* та *Велика Русь* вживалися у польському та литовському середовищі, а серед самих русинів побутували самоназви Галицько-Володимирське королівство та велике князівство Суздальсько-Московське. Дві перші назви Б. Дідицький вважав прийнятними й доцільними, оскільки вони відповідали співвідношенню територіально-демографічних показників цих двох частин Русі.

«В порівнянні до другої руської держави, – писав Б. Дідицький, – Суздальсько-Московської на півночі, наша Галичина і Волинь видавалась малою, бо там на півночі було завжди руського народу хоч в два рази стільки, як нас на півдні Русі, а земель там таки добре в три рази і більше, ніж у нас від Дніпра до Карпат. Отже, то з цього погляду справедливо називати державу Олександра Невського Великою Руссю, а королівство Данила Галицького Малою Руссю»²⁰. Саме на час правління названих двох князів, за Б. Дідицьким, припадало остаточне утвердження «двоєдержавія» на просторі колись єдиної Русі. Підкреслимо, що русофіли вкладали у зміст понять *Велика* та *Мала Русь* лише державно-політичний та географічний сенс і не допускали думки про будь-який етнонаціональний поділ на малорусинів та великорусинів. Вони із задоволенням констатували невдачу Юрія Львовича у справі створення окремої митрополії для Малої Русі, вважаючи, що реалізація цього задуму короля була б «богонеугодною» справою, що порушила б єдність руської церкви.

Цілком протилежні погляди на Володимиро-Суздальщину та її місце в національній історії утвердилися в українофільській історичній думці. Після довготривалого ідейного формування та наукового обґрунтування вони набули найповнішого викладу в історичній концепції О. Барвінського – його попередники переважно обминали цю проблему. О. Барвінський, прагнучи зробити свої історичні праці якнайбільш доступними, вдавався до спрощення своєї історичної схеми – він адаптував до дванадцятого століття історичні реалії пізніших часів. Так, Володимиро-Суздальщина у XII–XIII ст. виступає у нього під назвою «Московське князівство»; про населення цього краю історик пише як про «москалів», «народ московський або великоруський» тощо. Спрощеним ототожненням володимиро-суздальців із пізнішими московитами та великоросами О. Барвінський полегшував собі виклад логіки своїх думок. Такий прийом, з огляду на популярний характер праць ученого, був ефективним способом донесення до масового читача його історичних поглядів, уявлень та переконань, які однозначно розкривали «неруський» характер Володимиро-Суздальщини.

О. Барвінський інтерпретував Залісся як територію, заселену чужорідними «чудськими» племенами «з Азії». Враховуючи факт переселення в Залісся русинів, він твердив про формування тут уже в давньоруські часи окремого «московського» етносу: «Приймаючи християнську віру, а з нею і просвіту, тратили з часом чудські племена і свою народність і мішалися з русинами, а з тих мішанців витворився зовсім окремий народ, званий московським від міста Москви, котре опісля стало столицею цієї землі»²¹. У цього етносу О. Барвінський бачив відмінні від русинів антропологічні та психоментальні риси, а також інший стиль політичної та соціальної поведінки: «Народ московський або великоруський відрізняється і вдачею, і зверхньою подобою від народу руського. Москалі від природи і гостріші, і рухливіші від русинів, практичні і в усім глядять користь. Життя громадське у москалів вже в ті давні часи було зовсім інакше, як в русинів. Народ підлягає зовсім волі князя, зрікаючись своєї волі особистої...»²².

Зовнішню політику «Московського князівства» історик розцінив як перманентну експансію на руські землі: «Князі московські, оперті на покірній силі народу, пильнують позабирати чужі землі, знищити їх окремішність і самостійність і так, зміцнивши свою владу, запанувати над усіма руськими землями»²³. Класичним зразком стилю поведінки північно-східних правителів була для О. Барвінського постать Андрія Боголюбського, котрий, як читаємо в «Ілюстрованій історії Русі», володів у князівстві, незважаючи «ні на волю народу, ні бояр, не терпів ніякого опору, гордо і строго обходився із своїми дружинниками, а при тім був він хоробрий, хитрий, проворний у своїх замірах і сміливий у їх виповненні. Не роздавав він уділів ні братам ні своякам, а княжив як самовластець, і так само задумав загорнути інші руські землі під свою кормигу»²⁴. О. Барвінський, виходячи із засад народовської ідеології, оригінально потрактував неприхильне ставлення північно-східного князя до Києва і Південної Русі: «бо тут народ руський любувався в самостійності і волі. Андрій же вимагав покірливості, а це знайшов він на півночі на Залісся й там міг робити з народом, що сам хотів»²⁵. Опис погрому Києва у 1169 р.

сприймаємо як типовий для історичної схеми О. Барвінського приклад експансії «Московського князівства» на руські (передовсім українські) землі. Як бачимо, українофільська концепція національного минулого передбачала розгляд Володимиро-Суздальщини як цілком окремого, чужорідного в етнічному і культурно-цивілізаційному відношенні стосовно Русі просто-ру. Населення її території представлено у цій концепції як протомосковський етнос, котрий, хоча мовно та релігійно-обрядово зрушений, завдяки своїм ментальним особливостям, зумовленим «чудським» («азіатським») походженням, був чужий та навіть ворожий русинам. Історичні портрети володимиро-суздальських правителів українофіли увиразнюють навіть елементами демонізації. Якщо ранні українофіли цю проблему здебільшого оминали, то для пізніших істориків вона стала однією із головних. Державно-політичне усамостійнення Володимиро-Суздальщини вони поінтерпретували як логічний наслідок формування тут окремого етносу і тому етнотворчі процеси, відповідно до їх концепції, випереджували державотворчі. Українофіли досить чітко протиставили основоположні засади державно-політичного устрою Русі та Володимиро-Суздальщини: відносно демократичні (європейські) риси Русі (вічовий устрій, громадське право) та авторитарно-деспотичний (азіатський) лад Володимиро-Суздальщини.

О. Барвінський наголошував на активній участі татарського (тобто походженням з «дикої Азії») елемента у процесі етногенезу московського етносу. Сліди татарського впливу («накорінку») він відшукував як в антропологічних, так і у психоментальних рисах великоросів: «Сліди татарського накорінку осталися в московському народі ще й досі. І нині легко пізнати москаля вже з самого лица: чоло плоске, ніс тупий, очі малі, під очима виступаючі щоки. Московські купці ще й сьогодні звісні своїми хитрощами, а московський народ, подібно як колись і татари, дуже слухняний для свого царя, і вважають його мало що не за одно з Богом, так як це було колись і у татар»²⁶. Татарський елемент, на думку О. Барвінського, посів друге за своїм значенням місце після чудсько-фінського у процесі етногенезу москвитів. В українофільській концепції національної

історії найменше ототожнення русинів чи слов'ян із московитами, як бачимо, не допускалося. Останні поставали в рецепції О. Барвінського як суто «азіатський» етнос – з чудсько-фінською етнічною основою й вагомими домішками тюрксько-татарських елементів, а слов'яно-русинські впливи на цей етнос обмежувались, головним чином, лінгвістичною та обрядово-конфесійною сферами.

У політиці князя Івана Калита вчений-українофіл вбачав продовження політичного курсу Андрія Боголюбського – агресивну територіальну експансію на сусідні руські землі. Московське князівство, за українофільською концепцією національної історії, не мало підстав претендувати на статус спадкоємця давньоруської держави, оскільки воно було носієм й продовжувачем чудсько-фінської та тюрксько-татарської історичної традиції. Водночас українофіли не відмовляли Московському князівству у праві вважатися правонаступником татарської державницької традиції, а московитам – у праві бути спадкоємцями татар. Варто відзначити, що деякі із них, найперше О. Барвінський, не заперечували категорично руського впливу на давньомосковську історію, зокрема в мовній та обрядово-релігійній сферах, династичній спорідненості, зовнішній формі державного устрою. Руський вплив, на думку О. Барвінського, мав цивілізаторський характер, але все-таки не зумів змінити «азіатської» суті давньої Московщини. Тому Суздальсько-Московська держава в історичній схемі О. Барвінського займала місце радше антагоніста, а не прямого спадкоємця давньоруської державності. Загалом українофіли не включали історію Суздальсько-Московського князівства до руської національної історії, стверджуючи, що це державне утворення було другим етапом чужого русинам московсько-російського історичного процесу.

У потрактуванні литовсько-польської доби найбільш спірною науковою проблемою, що розмежовувала українофільську та русофільську концепції національного минулого, залишалося визначення місця та ролі Московської держави в руській історії. Засаднича теза русофільської концепції ґрунтувалася на твердженні про прямий континуїтетний зв'язок між давньоруською

державою та Московським князівством, згодом Московським царством (Великою Руссю). Русофіли мислили Московську державу «істинно руською», на противагу Великому князівству Литовському, де з часів Ягайла значний вплив здобула анти-руська, литовсько-католицька течія. У працях Б. Дідицького, Д. Зубрицького, І. Шараневича, Т. Ріпецького простежуємо думку, що в міру втрати південно-руськими землями свого автономного статусу, роль «осереддя руського світу» переходить до Москви, «Богом обраної держави». За спостереженням Б. Дідицького, історичний процес у Північно-Східній Русі та у Південно-Західній Русі у XIV–XV ст. набув цілком відмінних форм: «На півночі Русі від лиха переходило до добра, а в нас, на півдні, від добра до лиха»; «Північна Русь йшла в цю пору чим раз більше до слави і могутності»²⁷. Символічного значення вчені-русофіли надавали факту перенесення до Москви резиденції Київського митрополита, називаючи навіть тогочасну митрополію *Київсько-Московською*. Ця обставина давала їм підстави вважати Москву духовним центром не лише східного слов'янства, а й всього православного світу. «З падінням Царгорода, – розмірковував Б. Дідицький, – уже здавалося, що не стало осередку святому православ'ю; а тут дивись, свята Русь Велика, Богом вибрана держава, стала на сторож і православ'я. Не стало Греції, так явилось православне руське царство новим осередком церкви Христової на Сході»²⁸. Отже, утвердження нового політичного та духовного центру – Москви – русофіли по-провіденційному тлумачили як акт «Божественного вибору». Московське царство в їх історичній свідомості поставало носієм чи не всіх основоположних ознак «руськості» – одержавлене православне віросповідання, централізована та самодержавна форма правління, «природна» правляча династія із нащадків Рюриковичів тощо. Все це давало підстави вважати його ідеальною формою тогочасної руської державності. Відсутність південноруських земель у складі цієї держави видавалась головним її недоліком.

Чималий інтерес проявляли русофіли до постатей московських правителів. Одним із найвизначніших московських князів Б. Дідицький вважав Дмитра Донського, передовсім за його

перемогу над татарами. Як доказ «общеруської єдності», він навів приклад перебування південноруського воєводи Дмитра Волинського «на службі у братньої Москви» під час Куликовської битви²⁹. Першого московського царя Івана III Б. Дідицький вважав «премогутнім великим володарем, якого перед тим від часів святого Володимира Великого на Русі не бувало»³⁰. Свою оцінку історик мотивував намірами царя «зробити для блага Русі» такі «славні діла: знищити малі удільні князівства і з'єднати всіх їх в одну руську державу, знищити назавжди панування татар, відібрати від Литви назад давні руські князівства і надати своїй Русі такий благоустрій, якого кращого ніде в сусідніх народів не бувало»³¹. У процитованому уривку Б. Дідицький викладав своє бачення ідеальної руської держави.

У викладі історії конфліктів між Великим князівством Литовським та Московським царством симпатії вчених-русофілів здебільшого на боці останнього. Серед причин цих конфліктів Б. Дідицький виділяв таку: «Самостійна Русь Велика готовилась його [Великого князя Литовського Олександра – *I.K.*] за кривду рідної православної братії показово покарати»³². Як бачимо, в історичній свідомості русофілів Московська держава поставала не лише суто руською державою, а й захисником інтересів православних русинів Литви. Ці вчені акцентували увагу на етнічній єдності русинського населення Литовської, Польської та Московської держав.

Б. Дідицький переконував, що русини у Польщі та Литві «всесильно стриміли до свого природного осередку, до Великої Русі»³³. Теодор Ріпецький також стверджував, що малоруський «народ дивився на Велику Русь як на державу, собі не чужу, і радо виглядав від неї покровительства»³⁴. Таким чином, в русофільській концепції національного минулого генеза Московської держави незмінно становила невід'ємну складову «общеруської історії». Історики цієї течії продовжували трактувати Московську Русь (Велику Русь) XIV–XVI ст. як невіддільну складову тогочасного «руського світу».

В українофільських колах галицьких інтелектуалів утвердилося протилежне сприйняття Московського царства – як чужорідної та ворожої русинам держави, що не мала ніяких підстав

вважатися спадкоємцем Київської Русі. Історики-українофіли в своїх працях уникали назв *Велика Русь*, *Московська Русь*, оскільки відмовляли цьому етнополітичному утворенню у праві вважатися руським. Вживали натомість назви *Москва*, *Московщина*, *Московське царство* тощо. Військові конфлікти між Москвою та Литвою, за їхніми твердженнями, свідчили про агресивно-експансіоністську політику Московії стосовно руських земель; у цих війнах саме Литва була репрезентантом «руськості». Степан Качала, наприклад, зауважив, що однією з головних причин прийняття руською шляхтою Люблінської унії була та обставина, що «Росія витягала свої руки, де Іван Грозний був пострахом для боярства»³⁵. Генезу Московського царства вчені-українофіли вважали предметом московсько-великоруської (отже чужої їм, неруської) історії. Русини та москвити («москалі») у їхніх працях представлені як цілком окремі, відмінні культурно й не сумісні ментально народи-антагоністи. В працях істориків цього спрямування простежуємо думку про тяглість давньоруської національно-культурної традиції лише на землях Великого князівства Литовського – Московська ж держава перебувала поза межами сфери впливу давньоруської спадщини.

Таким чином, інтерпретаціям історії Московської державності належить чільне місце в історії української інтелектуальної традиції Галичини. Ці інтерпретативні моделі мали не лише науково-пізнавальне, а й прикладне суспільно-політичне значення. Хоча аналізована проблематика присутня у відносно незначному обсязі історичних текстів української історіографії Галичини, проте вона поставала головним проблемним полем у розмежуванні русофільської та українофільської течій історичної думки та національного руху в цілому. Після довготривалого етапу невизначеності українська історична думка в 1860-х рр. поділилася на дві течії на підставі різниці оцінок російського компоненту в руській національній історії. В русофільській концепції генеза Московської державності стала органічною частиною руської історії. Після занепаду південноруських князівств Московська державність, за цією концепцією, повністю перебрала на себе роль головного носія руської державницької

традиції та осереддя слов'янсько-православної цивілізації — «Слов'янського світу». В українофільській концепції русини і московити поставали генетично чужорідними, ментально несумісними та антропологічно відмінними народами; Московщина і Русь — політично-цивілізаційні антагоністи, ворожі один одному представники азійського Сходу та європейського Заходу. Звідси історія Московської держави поставала головною дискусійною проблемою в українській історичній думці Галичини.

Інтерпретації галицькими істориками генези Московської держави варто вважати вагомим джерелом для вивчення не лише історичних уявлень, а й національної та цивілізаційної ідентичності українських інтелектуалів Галичини XIX ст. Ці історичні тексти, з одного боку, концептуально відображають світоглядні засади інтелектуалів обидвох течій у визначенні «своїх» національної та цивілізаційної спільноти. А з іншого боку — саме ці праці великою мірою формували національну й цивілізаційну ідентичність широкого кола західноукраїнських читачів.

¹ Гербільський Г. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.) / Григорій Гербільський. — Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. — 253 с.

² Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX — початку XX ст. / Олександра Киричук. — Львів: Логос, 2001. — 152 с.

³ Середа О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861–1867) / Остап Середа // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 34. — С. 199–214.

⁴ Гербільський Г. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.). — С. 56.

⁵ Там само. — С. 58.

⁶ Там само. — С. 153.

⁷ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX — на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / Олена Аркуша, Мар'ян Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 235.

⁸ Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – С. 40.

⁹ Химка І. «Апологія» Михайла Малиновського: до історії кризи у греко-католицькій церкві 1882 року і характеристики поглядів «святоюрців» / Іван Химка // Записки НТШ. – Т. ССХХV. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 370.

¹⁰ Зубрицький Д. Історія древняго Галичско-русскаго княжества. Сочиненіє Дениса Зубрицкаго. Часть вторая. С приложенієм Родословной Картины / Денис Зубрицький. — Львовъ, 1852. – С. 109.

¹¹ Там само. – С. 109–110.

¹² Зубрицький Д. Цит. праця. Часть третья. – С. 66.

¹³ Дѣдицкій Б. Народная исторія Руси отъ начала до новѣйшихъ временъ пѣсля наилучшихъ историкѣвъ составлена и издана Богданомъ А. Дѣдицкім. Часть первая / Богдан Дідицький. – Львовъ, 1868. – С. 39.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 40.

¹⁶ Там само. – С. 39–40.

¹⁷ Там само. – С. 78.

¹⁸ Там само. – С. 56.

¹⁹ Там само. – С. 69.

²⁰ Там само. – С. 60.

²¹ Барвінський О. Илюстрована истрія Руси вѣдь найдавнѣйшихъ до нынѣшнихъ часѣвъ пѣсля рускихъ и чужихъ историкѣвъ / Олександр Барвінський. — У Львовѣ, 1890. – С. 35.

²² Там само.

²³ Там само. – С. 35–36.

²⁴ Там само. – С. 36.

²⁵ Там само. – С. 37.

²⁶ Там само. – С. 79–80.

²⁷ Дѣдицкій Б. Цит. праця. – С. 72; 104.

²⁸ Там само. – С. 186.

²⁹ Там само. – С. 107.

³⁰ Там само. – С. 186.

³¹ Там само. – С. 186–187.

³² Там само. – С. 198.

³³ Там само. – С. 202.

³⁴ Ріпецький Т. Илюстрованная народная исторія Руси отъ начала до най-новѣйшихъ временъ написаль Ф. Ив. Р. / Теодор Ріпецький. – Львовъ, 1890. – С. 377.

³⁵ Качала С. Коротка історія Руси Стефана Качалы / Степан Качала. – Въ Тернополи, 1886. – С. 31.